

KAPİTALİST DÖNÜŞÜM İLE SİYASİ SİSTEM ARASINDAKİ BAĞLANTI VE NEO-LİBERALİZMİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

CONNECTION BETWEEN CAPITALIST TRANSFORMATION AND THE POLITICAL SYSTEM WITH NEO-LIBERALISM'S ARRIVAL ON THE STAGE OF HISTORY

Yrd. Doç. Dr. Nihal Bayramoğlu Umar
Lefke Avrupa Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
numar@eul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1437-9923

Gönderim 2 Mart 2024 – Kabul 20 Mayıs 2024
Received 2 March 2024 – Accepted 20 May 2024

Öz: Bu çalışmada, kapitalist dönüşümle siyasi sistem arasındaki bağlantı, refah devlet kapitalizmi, aşamasında özgürlüklerin negatif ve pozitif tanımı, çoğulcu demokrasi kuramının olgusal düzeyde dönüşümleri incelenmiştir. 1970'li yıllarda ortaya çıkan kriz, krizden çıkış yollarının aranması ve 1980'li yıllarda refah devleti uygulamalarının tasfiyesi ile birlikte küreselleşme olarak ifade edilen ve bütün dünyanın bütünleşmiş tek piyasaya dönüşüm olgusu ve neo-liberalizmin tarih sahnesine çıkışı ele alınmıştır.

Çalışmada ayrıca 1970'lerin dünya sistem krizini esas olarak ne etkilemiştir?' sorusunun cevabı tartışılmış ve çoğulcu demokrasinin işlerliğinin devletin ekonomik kaynaklar üzerinde payının giderek artması ve bunun da doğal olarak piyasa alanını daraltıp kar hadlerinde gerileme veya düşüşe sebebiyet verdiği konusuna değinilmiştir.

1980'lerden itibaren kuram ve uygulamada zorunlu olarak nitelenen 'özelleştirme' politikaları, refah devletin tasfiye edilmesi, bu anlamda kapitalizmin yeniden yapılanması refah devletinin marjinalleşmesi ya da işlev değiştirmesi özelleştirme, deregülasyon, küreselleşme gibi unsurlara da yer verilmiştir.

Çalışmada, 20. yüzyılın ikinci yarısında düşünce ve uygulamada hegemonik bir konuma gelen refah devleti kapitalizminin siyasi alanı ne şekilde etkilediği yine refah devleti kapitalizmin yapısal dönüşümüyle 'Küresel kapitalizm' aşamasına evrilmesi ve neo-liberal düşüncenin tarih sahnesine nasıl çıktığı ve siyasal düşünce ve eylem anlamında nasıl hegemonik konuma geldiği tarihsel olarak incelenmiştir. Habermas'ın meşruiyet kriz teorisi çalışmanın ana fikrini oluşturmuştur.

Anahatar Kelimeler: Kapitalist dönüşüm, siyasi sistem, refah devleti, neo-liberalizm.

Abstract: In this study, the connection between capitalist transformation and the political system, the negative and positive definition of freedoms in the phase of welfare state capitalism, and the transformations of the pluralist democracy theory at the factual level are examined. The crisis that emerged in the 1970s, the search for ways out of the crisis the liquidation of welfare state practices in the 1980s, the transformation of the whole world into a single integrated market, which is

referred to as globalization, and the emergence of neo-liberalism on the stage of history are discussed.

The study also discusses the answer to the question "What essentially affected the world system crisis of the 1970s?" and touches upon the fact that the functioning of pluralistic democracy causes the state's share in economic resources to gradually increase, which naturally narrows the market area and causing a decline in profit margins.

Components such as 'privatization' policies, the liquidation of the welfare state, the restructuring of capitalism in this sense, the marginalization or change of function of the welfare state, privatization, deregulation, and globalization, which have been described as mandatory in theory and practice since the 1980s, have also been included.

In the study, how welfare state capitalism, which reached a hegemonic position in thought and practice in the second half of the 20th century, affected the political sphere, how welfare state capitalism evolved into the 'Global capitalism' phase with structural transformation, and how neo-liberal thought came to the stage of history and how it came to be in terms of political thought and action. It has been examined historically that it has reached a hegemonic position. Habermas's legitimacy crisis theory formed the main idea of the study.

Keywords: *Capitalist transformation, political system, welfare state, neo-liberalism.*

GİRİŞ

Kapitalizmin temel söylemi sayılabilen liberal öğretisi içinde kriz tartışması yoktur. Serbest piyasa düzeni ve sürekli öz çıkar peşinde koşan rasyonel insan varsayımı ile liberal öğretisi, sürekli ve kesintisiz gelişme projeksiyonundan bahsetmektedir. Başka bir değişle, serbest piyasa ve görünmeyen el varsayımları her türlü sorunu çözebilmektedir. Bu yaklaşım birçok sosyal bilimci tarafından köklü bir biçimde eleştirilmektedir. Ancak, burada Marx'ın ya da Rosa Luxemburg'un kapitalizmde krizlerin kaçınılmazlığı ile ilgili yaklaşımları tartışma konusu edilmeyecektir. Tarih, krizlerin kaçınılmazlığını kanıtlamıştır. Çalışmanın ana fikir açısından Jürgen Habermas'ın çözümlemesinden söz etmek gerekmektedir. Habermas, krizlerle, siyasi sistem arasındaki bağlantıya şu şekilde açıklama getirmiştir. "Bir dünya sistemi olarak kapitalizmin tarihi döngüselidir; krizler ve krizi aşmak için gerçekleşen, toplumun her alanını kapsayan yeniden yapılanma ile döngüler tamamlanmaktadır. Dünya sistem krizi önce ekonomik alanda, sermaye birikim sisteminin kararlılığını yitirmesi ile kendini göstermekte; bu olgu siyaset alanını etkileyerek bir meşruiyet krizine yol açmaktadır. Kapitalist gelişme sürecinde politik sistem sınırlarını sadece ekonomik sistemin değil, aynı zamanda sosyo-kültürel sistemin içine kadar genişletmektedir" (Habermas, 1973: 70).

Habermas'a göre kapitalizm, ekonomik toplumsal ve siyasi alanda yeniden yapılanarak krizi aşmakta ve dünya sistemi yukarıya ivmelenerek döngüyü tamamlamaktadır. "politik sistem girdi olarak olabildiğince dağılık ve yaygın bir kitlesel sadakate ihtiyaç duymaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında siyasi sistemin girdi krizleri meşruiyet krizleridir. Siyasi sistemin çıktıları ise idari kararlardan oluşmaktadır. Siyasi sistemde çıktı krizleri rasyonalite krizleri formundadır. Burada idari sistem ekonomik sistemden aldığı yönetim, sevk ve emirleri yerine getirememektedir. Bu çerçeveden bakıldığında siyasi sistemde bir girdi krizi olarak meşruiyet krizi şuna işaret etmektedir: Meşruiyet sistemi, ekonomik sistemin yönetim ve sevk emirlerinin yerine getirilmesinde kitlelerin sadakatini gerekli düzeyde sağlayamamaktadır" (Habermas, 1973: 68-70). Bu çözümlemeyi 1929 'büyük buhran'ı ile ilişkilendirmek anlamlı olacaktır.

Kapitalist dönüşümü, tarihsel olarak dünya krizleri ile ilişkilendirdiğimizde, dönemsel konjonktüre göre bir takım yeni siyasi rejim ve söylemlerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Örneğin 1929'da Amerika'da dünyanın en önemli finans merkezi olan *Wall Street*'te milyonlarca hisse senedi aniden %60'lara, %70'lere varan çok ciddi değer kaybına uğramıştır. Hisse senetlerinin beklenmedik bir şekilde değer yitirmesiyle finans kuruluşları ve bankalar yoğun alımlara yönelerek piyasanın işleyişi içerisinde sorunun aşılmasını umut etmiştir. Ancak, liberal ekonomi kuramındaki temel öncül sayılabilen 'görülmeyen el' işlememiş ve hisse senetlerinin fiyatlarının düşmesi devam etmiştir. "1929'da başlayan ve 1931'de bir dizi uluslararası bankacılık krizi sonrasında doruğa ulaşan 'büyük buhran' sadece birçok merkez kapitalist ekonomideki üretim istihdamda feci bir düşüşe değil, ayrıca şiddetli siyasi ters tepkilere de yol açtı" (Neal ve Williamson, 2021: 27). Finans ve onlarla iç içe geçmiş sanayi kuruluşları iflas etmeye başlamış, büyük kriz önce ülkeyi sarmış daha sonra tüm dünyada etkisini göstermiştir. Hızla artan işsizlik, daralan ekonomi sistem krizine neden olmuş ve kapitalizmin yaşadığı en büyük krizlerden biri olarak değerlendirilmiştir. 'büyük bunalım' olarak da ifade edilen kriz, dünya ölçeğinde kaçınılmaz olarak insan dramlarının yaşanmasına, siyasal ve toplumsal çatışmalara sebebiyet vermiştir. "Kısmen de birçok ülkede aşırı sağ oyların artması ve Almanya'da faşistlerin iktidara gelmesiyle demokrasiye karşı yöneltilmişti" (Neal ve Williamson, 2021: 27). Fakat hiç kuşkusuz krizin en önemli sonucu, kapitalizme piyasa mekanizmasına ve 'görünmeyen ele' güvenin kaybolması ve sorgulanması olmuştur.

Bu bağlamda krizin çözülebilmesini sağlamak için devletin 'görülmeyen ele' müdahale etmesi gerekliliği doğmuştur. Devlet, toplumsal yaşam biçimi ve düzeni olarak kapitalizmin yeniden üretilmesini sağlamak için, toplumsal gerilim ve çatışmaları bazen zor kullanarak bazen de yumuşatarak çözmek durumundadır. Bu durum kapitalist devletin varlık sebebi olarak ifade edilmektedir. Marx'ın kapitalizm çözümlemesi bireysel kapitalistin çıkarlarının (artık değere maksimum ölçüde el konması) toplumda kapitalist kolektif çıkarlar çatışmasına yol açabileceği yönündedir. "Marx'a göre bireysel girişkenliğin sürdürülmesinde başarısız olan önkapitalist toplumsal yapıdır" (Allen, 2023: 56). Parkan, bunu şu şekilde ifade etmektedir: "Kapitalizmin gözünde iki amaç vardır: önce, değişim değeri olan bir kullanım değeri üretmek ister yani satılacak bir mal, bir meta üretmek ister, sonra değeri, üretiminde kullanılan metaların toplam değerlerinden daha fazla bir meta üretmek ister; yani ürettiği şeyin değeri, serbeset piyasadan satın aldığı üretim araçları ve emek gücünden fazla olmalıdır" (Parkan, 2013: 304). Bireysel kapitalistin çıkarı maksimum kardır ve bunun için çalıştırdığı emeğe olabilecek en düşük ücreti vermesi, iş gününü olabildiğince uzatması gerekir. Kısaca Marx bunu "Egemen sınıf egemenlik altındaki sınıf üzerinde egemenliğini sürdürmek (Altuhsler, 2018: 106) şeklinde açıklamaktadır. Bu durum kapitalizmin kolektif ya da sistemsel çıkarlarına karşıdır toplumsal çatışma şiddetlenecek, düzen sorgulanmaya başlanacaktır. Bu sebeple, kapitalizmin yeniden üretilmesini sağlamanın ancak devlet aracılığı ile olabileceği yönüne işaret edilmektedir. Bu noktada, Rosa Luxemburg, Henry Ford ve John Maynard Keynes de farklı terminolojiler kullanarak aynı görüşlerle, 'görünmeyen ele' dışardan müdahale edilmesi gerekliliğinden bahsetmektedir.

Sistem krizleri, ekonomik, siyasal ve kültürel alanları kapsayan yeniden

yapılanmalar ile aşılabilmektedir. Başka bir ifadeyle, bir dünya sistemi olarak kabul edilen kapitalizmin yeniden işlevselliğini sürdürebilmesi için yeni bir aşama ve dönüşüme girmesi gerekmektedir. Tıpkı 1929 yılında tüm dünyayı saran krizden çıkış noktası bulabilmek için liberal kuramı yeni ve farklı biçimde yorumlayan Keynesçi anlayışın çözümlenmelerine uygun politikalarla kapitalizmin refah devleti kapitalizmi olarak yeniden yapılanması gibi. Kısaca ifade etmek gerekirse liberal bir ekonomist olan Keynes, gelişmiş kapitalizmde ‘görünmeyen elin’ işlev ve etkinliğini yitirdiğini düşünerek, krizlere önlem getirmek ve düzenin yeniden üretilmesini sağlamak için ekonomiye dışardan müdahale edilmesi gerektiğini savunmuştur. Buna bağlı olarak, ekonomiye müdahale edecek tek kurumu da ulus devlet olarak belirlemiştir. “Gerçekte de, Keynes siyaseti herşeyden önce içte fayda sağlamaya yöneliktir, hatta belli ölçüde, ‘iktisadi milliyetçilikten’ de uzak değildir ve bu bağlamda Keynes’in merkantilizme olan hayranlığı tanık gösterilebilir” (Delfaud, 2010: 62).

Keynes’i esas alan ekonomik politikalarla bunalım aşılmış, böylece bir dünya sistemi olan kapitalizm de refah devleti kapitalizmi olarak yeni bir aşamaya dönüşmüştür. Ayrıca 1930’lu yılların başında, bu konuda öncü sayılabilen Başkan Roosevelt’e refah devleti kapitalizmi ciddi bir siyasi etkinlik sağlamıştır. “1934 yazında Keynes’in Roosevelt’le yapmış olduğu ilk ve tek görüşmede Roosevelt refah devleti konusunda ikna olmuştur” (Delfaud, 2010: 77). Uygulanan refah devleti politikaları ile bunalım aşılmış, kapitalizm bir bütün olarak tarihinde görülmemiş bir büyüme ve gelişme eğilimi sergilemiştir.

Bu çalışmada Keynes’in ekonomik kuramı ve çözümlenmeleri tartışma konusu yapılmayacaktır. Burada açıklık getirilecek konu, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında düşünce ve uygulamada hegemonik bir konuma gelen refah devleti kapitalizminin siyasi alanı ne şekilde etkilediği ve neo-liberal düşüncenin tarih sahnesine nasıl çıktığı olacaktır.

Refah devleti kapitalizmi aşamasında 20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Almanya ve Büyük Britanya’da sosyal demokrat partilerini hareketlerinin büyük siyasal etkinlik kazanması, sistem krizinin siyasi alanda değişiklik getirebileceğini gözler önüne sermiştir. Önemli ölçüde seçmen desteği alan sosyal demokrat partilerin refah devleti kapitalist uygulamaları ile ideolojilerini gerçekleştirebilecekleri yeni açılımlar elde etmişlerdir. Refah devleti kapitalizmi, sosyal demokrat partiler için ufuk açıcı olmuştur ancak temel hedef olarak, kapitalizmi daha adil, insancıl ve rasyonel olarak kabul edilen sosyalizme dönüştürmek anlamında başarılı olunamamıştır. Arzu edilen dönüşümün gerçekleştirilememesinin en önemli faktörü insan hak ve özgürlüklerinin temel alınmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktür, özellikle Sovyetler Birliği tarafından temsil edilen sosyalizmin kapitalizme meydan okuyan bir dünya sistemi haline gelmesi kapitalist sistemin yeniden yapılanma sürecine ek bir motivasyon sağlamıştır. 1945 yılları arasında faşizme karşı verilen acılar ve kayıplara yol açan savaş, dünyanın her yerinde daha adil ve eşitlikçi bir toplum özlem ve talebinin yığmsal bir destek olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsan hak ve özgürlükleri konusunda ortaya çıkan ve evrensel bir geçerlilik kazanan açılım altını çizerek belirtilmelidir ki esas olarak özgürlüğün pozitif tanımına dayanmaktadır.

Klasik liberal söylem ve noe-liberalizm içerisinde, özgürlüklerin negatif tanımı,

insanın insan olduğundan, varlığının organik parçası olarak nitelenen doğal hak ve özgürlüklere sahip olduğu ağırlıklı yer tutmaktadır. Buna bağlı olarak bireyin hak ve özgürlüklerine dıştan kısıtlayıcı müdahalelerde bulunulmaması gerekmektedir. Bunlar başta yaşam özgürlüğü olmak üzere özel mülkiyet, ifade, inanç hareket etme gibi klasik özgürlüklerdir. Aynı zamanda sivil toplum içerisinde bir bireyin diğer bir bireyin hak ve özgürlüklerine müdahalesi suç sayılmaktadır. Locke'un belirttiği gibi devleti oluşturan sözleşme buna dayanmaktadır. 17. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ortasına kadar birçok ülkenin anayasalarında devlete karşı koruma altına alınan ve tanınan sivil hak ve özgürlükler, özgürlüğün negatif tanımına dayanmaktadır.

Sanayi devriminden sonra ise sivil hak ve özgürlükler söyleminin, önceden de ifade edildiği gibi kendi içinde paradoks barındırdığına vurgu yapılmaya başlanmıştır. Bunun başlıca sebebi eşitlik ile özgürlük arasında var olan gerilimdir. Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrası yığınlar tarafından yükseltelen daha adil ve daha eşitlikçi bir dünya talebi ile özgürlüğün pozitif tanımı insan hakları söylemi içine girmiştir.

Bu konjunktürde Keynesçi paradigmanın egemen konuma gelmesinin siyasi sistemi nasıl etkileyeceği üzerinde durulacak ve tartışılacaktır. Söz konusu durum kapitalizmin bu özgün ve tarihsel aşamasında siyasal rejimle bağdaştığını ve hatta temellerini oluşturduğunu ontolojik olarak göstermektedir. Refah devleti kapitalizmi çağında çoğulcu siyaset ve çoğulcu demokrasi paradigmasının belirgin geçerlilik kazanması sözü edilen durumu destekler niteliktedir. Örneğin Mouffe'nın da ifade ettiği gibi, "hegemonik bir oluşum olarak Keynesçi refah devletinin doğasını kavramak onun işgücünün yeniden üretimini sermayenin ihtiyaçlarına tabi kılmakta, kritik bir rol oynamasına rağmen, aynı zamanda bir dizi iktisadi eşitlik talebine meşruiyet kazandırmak yeni bir sosyal haklar tipinin meydana geliş koşullarını sağladığını demokratik ortak duyuyu ciddi bir biçimde dönüştürdüğünü görmek elzemdir. Birçok ülkede güçlü sendikalar sosyal hakların pekiştirilmesini mümkün kıldı" (Mouffe; 2023: 38).

Liberal söyleme karşı en önemli eleştiri kapitalist toplum düzeninde ortaya çıkacak maddi eşitsizliklerin, otonom ve özgür birey varsayımının geçersiz kalacağı yönündedir. Aynı eleştirinin çoğulcu demokrasi için de yapılmasının geçerli olacağı belirtilmiştir. Eleştirel çoğulcu yaklaşımın önemli temsilcilerinden Charles Lindblom'a göre kapitalist toplumlarda 'büyük iş dünyasının' siyasal iktidarlar üzerinde hatırı sayılır bir üstün gücü bulunmaktadır. Çoğulcu demokrasi ancak bir yapısal bağımlılık çerçevesinde işleyebilecektir (Lindblom, 1974).

Keynes'in iktisat politikaları 1970 sonuna değin uygulanmış, devletin ekonomideki yeri ve fonksiyonları pek çok ülkede genişlemiştir. Devletin büyümesinin getirmiş olduğu yeni sorunları kronik bütçe açıkları, yüksek vergi ve enflasyonlar, bunların dışında Bretton Woods sisteminin çökmesi, yapısal bir işsizlik sorunun giderek yükselmesi, 1973 ve 1978 petrol şokları, büyük fonların oluşması yeni bir sistem krizinin göstergeleri arasında yer almıştır. Keynes'in çözümlemesine dayanan refah devleti kapitalizmi bir sınıf uzlaşmasını yansıtmaktadır. 1970'lerde belirgin hale gelen kriz koşullarında sınıf uzlaşmasının sürmesi olanaksızlaşmıştır. Tüm bunlar iktisatçıları yeni bir çözüm arayışına yöneltmiştir. Amerikan büyük iş dünyasının düşünce üretme örgütlerinden biri olan *Trilateral Commission* üç değerli

toplum bilimciden oluşan çalışma grubundan Samuel Huntington, Michel Crozier, Jojo Watanaki'den var olan sorunları çözümleyici ve öneri getirici çalışma yapmalarını istemiştir. Bu çalışma sonucunda çıkan raporda, refah devleti uygulamalarının sadece ekonomik çıkmazı değil aynı zamanda siyasi rejimler içinde meşruiyet sorununa yol açtığı şeklinde olmuştur. Önceden de bu çalışmada vurgulandığı ve Habermas'ın meşruiyet kriz teorisinde de ifade ettiği gibi sistem krizleri ekonomik, siyasal ve kültürel alanları kapsayan yeniden yapılanmalar ile aşılabilmektedir. Söz konusu rapor ve tüm bu örneklemeler bunu destekler niteliktedir.

Krizden çıkış yollarında özgür piyasaya geri dönülmesi gerekliliği vurgulanırken, devletten yeniden gelir ve servet bölüştürücü talepleri siyaset dışına itmesi istenmektedir. Bunlarla bağıntılı olarak '1970'lerin dünya sistem krizini esas olarak ne etkilemiştir?' sorusunun cevabı ise çoğulcu demokrasinin son derece mükemmel sayılabilecek işlerliği sebebi ile devletin ekonomik kaynaklar üzerinde payının giderek artması ve bunun da doğal olarak piyasa alanını daraltıp kar hadlerinde bir gerileme veya düşüşün olmasına sebebiyet vermesi şeklinde açıklanmaktadır. Artık krizi aşabilmek için refah devleti alanını daraltan ya da tasfiye eden yeniden yapılanma sürecinin gerekliliğinden söz edilmektedir. 1980'lerden itibaren kuram ve uygulamada zorunlu olarak nitelenen ve kabul gören 'özelleştirme' politikaları ile refah devletin tasfiye edilme sürecine girdiği görülmüştür. Küreselleşme olarak ifade edilen ve bütün dünyanın bütünleşmiş tek piyasaya dönüşümü olgusu bahse konu yeniden yapılanmanın ana öğelerinden biri olarak sayılmıştır. Daha açık bir ifadeyle refah devleti kapitalizmi yeniden yapılanarak 'Küresel kapitalizm' aşamasına evrilmiştir. O zamana kadar sadece entellektüel bir hareket olarak görülen ve değerlendirilen neo-liberalizm ise siyasal düşünce ve eylem alanında hegemon bir konuma gelerek siyasal düşüncede yerini almıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkmış olan ve bugün hegemonik bir konum sergileyen neo-liberal söylem klasik liberal söylemin kapsamlı olarak yeniden yorumlanması olarak tanımlanabilir. Örneğin 17. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da belirgin hale gelen liberal söylemle ilgili siyasal alanda kurumsal çözümler ve nasıl olması gerektiği konusunda kapsamlı önermeler sunulmuştur. Siyasal alan içerisinde Batı Avrupa'da iki yüzyılı aşan tarihsel süreç içerisinde liberalizmin karşıtı tutuculuk (reactionism) olan liberal/tutucu karşıtlığının damga vurduğu görülmektedir. Klasik liberalizm gelecek için iyimser, her türü ile özgürlükleri savunan bir söylemdir.

Bugünün neo-liberal düşünce veya yorumu büyük ölçüde ekonomik alanla sınırlı kalmaktadır. Düzenleme ve öneriler daha ziyade ekonomik yöne kaymıştır. 1970'lerde özellikle Britanya ve ABD'de güçlü finansman destek alan Mont Pelerin Cemiyeti'nin Londra'daki Institute of Economic Affairs ve Washington'daki Heritage foundation gibi yan kuruluşlarına ait beyin takımlarında geliştirilmiş; ayrıca akademi dünyasında, özellikle de Milton Friedman'ı hâkimiyetindeki Chicago Üniversitesi'nde etkisinin artırılmasıyla beraber, ön plana çıkmaya başlamıştır. "1974 Hayek'e ve 1976'da Friedman'a ekonomi alanında Nobel Ödülü verilmesiyle neoliberal teorinin akademik saygınlığı arttı" (Harvey, 2021: 30).

1. AŞILAMAYAN KRİZ: İNSAN HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİ

Refah devleti kapitalizmi, bir sınıf uzlaşması dönemi olarak tanımlanabilir. Kapitalizm yerine ‘karma ekonomi’ sözcüğünün yaygın bir şekilde kullanılması sınıf uzlaşmasının kanıtlarından biridir. Bu tarihsel denemede, sendikalar, sosyal demokrat partiler gibi emek örgütleri büyük bir etkinlik kazanmıştır. Buna ek olarak liberal söylemde çok büyük ağırlığı olan insan hak ve özgürlükleri, kapsam ve içerik olarak önemli gelişme sergilemiştir. Bu alanda özgürlüğün negatif tanımı yanında pozitif tanımı da gündeme gelmiştir. Liberal söylem içerisinde, özgürlüklerin negatif tanımı, insanın insan olduğundan, varlığının organik parçası olarak nitelenen doğal hak ve özgürlüklere sahip olduğu ağırlıklı yer tutmaktadır. Buna bağlı olarak, bireyin hak ve özgürlüklerine dışardan kısıtlayıcı müdahalelerde bulunulmaması gerekliliğine önemle vurgu yapılmıştır. Başta yaşam özgürlüğü olmak üzere özel mülkiyet, ifade, inanç hareket etme gibi klasik özgürlüklerden oluşan alanın dış müdahalelerden masun kalması gerekmektedir. Aynı zamanda sivil toplum içerisinde bir bireyin, diğer bir bireyin hak ve özgürlüklerine müdahalesi suç sayılmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği gibi Locke’un devleti oluşturan sözleşmesi, doğal hak ve özgürlükleri korumak için yapılmıştır. Liberal söyleme göre devletin varlık nedeni bireyin sivil hak ve özgürlüklerini güvenceye almaktır. Bireyin doğuştan, organik olarak sahip olduğu hak ve özgürlükler ancak devlet tarafından kısıtlanmalıdır. Burada dikkat çekilmek istenen husus, negatif özgürlük kavramı ile ilgili paradoksal bir durumun ortaya çıkmış olmasıdır. Liberal felsefeye göre, birey dokunulmaz hak ve özgürlüklere sahiptir ama her birey aynı zamanda toplum içinde bir toplum üyesi olarak var olabilmektedir. Bu bağlamda bireyin hak ve özgürlükler alanı, toplum üyesi diğer bireylerin hak ve özgürlükler alanları ile sınırlandırılmaktadır. Sözleşme kuramına göre sınırları devlet belirleyecektir. Devletin varlık sebebi budur. Devlet, Kamu düzeni, kamu güvenliği, kamu yararı, genel hak ve benzeri ölçütlere bağlı olarak toplum üyesi bireylerin hak ve özgürlüklerine belli sınırlamalar getirebilmektedir. Burada temel hareket noktası, toplumsal düzen içinde hak ve özgürlükleri korumaktır. Söz konusu tanımlamalarla, insan hakları söyleminin diyalektik özelliği açıkça ortaya çıkmaktadır. İnsan hak ve özgürlükleri evrenseldir. Bu noktada devlet tarafından getirilen zorunlu sınırlamaları kültürel normlar belirlemektedir. Hak ve özgürlükleri sınırlayan soyut ölçütler, belli bir kültürel ortamda yorumlanmaktadır. Bir diğer taraftan, kamu düzeni genel ahlak ölçütleri toplumlarda farklılık gösterdiğinden, her ülkede insan hak ve özgürlükleri farklı yorumlanmalıdır. 17. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ortasına kadar birçok ülkenin anayasalarında devlete karşı koruma altına alınan ve tanınan sivil hak ve özgürlükler, özgürlüğün negatif tanımına dayanmaktadır.

Sanayi Devrimi’nden sonra ise sivil hak ve özgürlükler söyleminin, önceden de ifade edildiği gibi kendi içinde paradoks barındırdığını göstermiştir. Bunun sebebi eşitlik ile özgürlük arasında var olan gerilimdir. Daha açık bir ifadeyle, İnsan hakları söylemi her bireyin aynı hak ve özgürlüklere sahip olduğu aksiyomuna dayanmaktadır. Bir diğer taraftan toplumda var olan maddi eşitsizlikler nedeniyle toplum üyesi bireylerin özgürlük alanları veya kullanım kapasiteleri arasında ciddi farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, maddi olanaklara sahip bir birey en ileri tıp hizmetinden yararlanabilmektedir. Oysa ki, aynı olanaklara sahip olmayan başka bir birey aynı hizmetlerden yararlanamamaktadır. Buradaki örnek, bireylerin aynı yaşam özgürlüğüne sahip olmadıklarının göstergesidir.

Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrası yığınlar tarafından yükseltilecek daha adil ve daha eşitlikçi bir dünya talebi ile özgürlüğün pozitif tanımı insan hakları söylemi içine girmiştir. Burada sivil hak ve özgürlüklerden farklı olarak devlet toplumsal düzene müdahale ederek, ayrıcalıksız olan bireylerin hak ve özgürlüklerden yararlanmasını sağlayıp her bir bireyin insanca yaşama hakkına sahip olması işlevini yüklenecektir. Kamu hukuk literatüründe sosyal ve ekonomik haklar olarak tanımlanan imkânlar devlet tarafından bireylere sunulacaktır. Daha açık bir ifadeyle, daha adil ve eşitlikçi toplumsal düzeni gerçekleştirmeye yönelik devletin görevleri arasında sağlık, eğitim, konut ve sosyal güvenlik hakları ilk akla gelenlerdir. John Keane konuyu demokrasi açısından değerlendirmiş ve şu ifadede bulunmuştur. “Bu dönemi taçlandıran başarı, Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi’ydi. Küresel savaş sonrasında soykırıma karşılık olarak 1947-1948’de tasarlanan ve bugün 500 dilde okunabilen, şimdiye kadar en çok tercüme edilmiş belge olan bu beyanname ‘ırk, renk, cinsiyet, dil, din, politik veya başka görüş, ulusal ya da sosyal köken, mülkiyet, doğum veya başka bir mevki gibi herhangi bir türden bir ayırım olmaksızın’ herkesin sahip olduğu bir dizi hak bulunduğunu duyuruyordu” (Keane, 2022: 172). Bu yeni ruhu yakalayan politik düşünür Hannah Arendt (1906-1975), keyfi gücün şeytani olmasına aktif olarak direnmeye davet ediyordu. “Kötülük sorunu, Avrupa’daki savaş sonrası entellektüel yaşamın temel sorusu olacaktır” (Arendt, 1950). Tıpkı Arendt dediği gibi, kontrolsüz gücün açmış olduğu yaralar küresel bir sorun olarak ifade edildi. Evrensel insan haklarının en önemli başarılarından biri de hiç kuşkusuz çalışma yaşamına yönelik sendikalaşma, toplu sözleşme veya grev hakkı gibi düzenlemelerin yer almasıydı. Birleşmiş Milletler Örgütü’nün kurucu belgesi sayılan 1949 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi içinde bunlar görülmektedir.

Bu bağlamda önceden de ifade edildiği gibi, Keynesçi paradigmalarda gerçekleştirilen yeniden yapılanmalarda, Sovyetler Birliği’nin kapitalizmden sosyalizme geçiş sağlaması Keynesçi refah devlet kapitalist anlayışı ile bağıntılı değildir. Sovyetler Birliği, merkezden planlanmış bir ekonomi ile sosyalizme geçiş sağlamıştır. Siyasi iktidarı devletteki emekçi sınıflar adına ele geçiren öncü parti, bir taraftan üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti tasfiye ederek, bir diğer taraftan üretimi yani ekonominin arz tarafını planlayarak ve sosyal adalet ilkesini gözeterek dönüşümün gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Oysa Keynesçi paradigma çerçevesinde gerçekleştirilen yeniden yapılanma sürecinde sosyalist partilerin, şiddet içermeyen bir kapitalizm dönüşümü olmalıydı. Sosyal demokratların düşüncesi, Keynesçi refah devleti politikalar uygulanarak, piyasa ve ekonomiye müdahale eden toplam talebi düzenleyip planlayan ve artan oranlı vergi sistemi uygulamalarıyla, zamanla kapitalizmi tedricen sosyalizme dönüştürmektir. Burada Keynesçi paradigma temelinde gerçekleştirilen sosyal demokrasi yorumunun ne kadar geçerli ya da tutarlı olduğunu tartışmak söz konusu edilmeyecektir.

İstenen olgu refah devleti kapitalizmi çağında ortaya çıkan demokratik siyasal rejimle ilgili tanımlar ve uygulamalardır. Bir başka deyişle, Keynesçi paradigmanın egemen konuma gelmesini, demokrasi olarak belirtilen siyasal sistemi nasıl etkileyeceği üzerinde durulmuştur. Daha açık bir ifadeyle, devletin, siyasal gücünü kullanan politikacıların, piyasaya özel mülkiyete, bölüşüme müdahale etme konularına ve bu müdahaleyi meşru ve rasyonel kabul ettirmeye çalışmalarına açıklık getirilecektir. Söz konusu durum kapitalizmin bu özgün ve tarihsel aşamasında

demokratik siyasal rejimle bağdaştığını ve hatta temellerini oluşturduğunu ontolojik olarak göstermektedir. Refah devlet kapitalizmi çağında çoğulcu siyaset ve çoğulcu demokrasi paradigmasının belirgin geçerlilik kazanması sözü edilen durumu destekler niteliktedir. Bir dünya sistemi olarak yeniden yapılanan kapitalizm içinde Amerikan siyaset bilimcileri tarafından geliştirilmiş “çoğulcu demokrasi söylemi” uygun bir çerçeve oluşturmuştur.

2. REFAH DEVLETİ ANLAYIŞI İLE ÇOĞULCU DEMOKRASİ

1950’li, 1960’lı yıllar, 1970’lerin ortasına kadar bir dünya sistemi olarak refah devleti kapitalizmi, terim yerindeyse bir altın çağ yaşamıştır. “Liberal bağınazlık uluslararası örgütlenmeler içinde bile Keynesçi devrimin üstünlüğünü tanır ve BM’nin en önemli amaçlarından biri bu tür politikaları sürdürmek üzere tüm üye devletler içinde uzmanlarının normal bir sistem kurmak zorunda oldukları ‘ulusal muhasebe’ gelişmesini önermek olacaktır” (Delfaud, 2010: 83). Keynesçi yaklaşımla, refah devleti kapitalizmi uygulaması içinde hemen hemen her toplumsal kesimin devletten birtakım şeyler talep etmesi siyasal anlamda çoğulcu demokrasinin büyük bir etkinlik kazanmasına ciddi bir zemin hazırlamıştır. Çoğulcu demokrasinin işlerliğinde toplumsal grupların taleplerinin karşılanması doğal bir süreç olarak kabul edilmektedir. Farklı toplumsal kesimlerin talepleri arasında ise hiç kuşkusuz farklılık ve karşıtlıklar bulunmaktadır. “Yeni sosyal hareketler (barış, ekoloji ve kadın hareketleri) hakim sosyal biçimler arasında radikal biçimler olarak sığınmaktaydı” (Yeltekin, 2017). Mouffe çoğulculuğu “Etkili çoğulculuğu hegemonik projeler arasında agonistik karşılaşmaların varlığını tanır. Kolektif politik özneler temsil sayesinde türetilir; Başından beri var değillerdir” (Mouffe, 2023: 67) şeklinde yorumlar.

Örneğin, toplumun belli kesimleri eğitim, sağlık, konut yani sosyal güvenlik gibi kapsamlı kamu hizmeti talep ederken, sermaye kesimi ekonomik büyümenin sürdürülebilir bir yapısının olabilmesi için vergi indirimleri talebinde bulunmaktadır. Bu durum 1970’li yılların ikinci yarısında oldukça belirgin bir hal almıştır. Petrol şokları, Bretton Woods anlaşmasının çöküşü, stagflasyon olarak adlandırılan yeni bir olgu ne Keynesçi paradigmlar tarafından ne de Ortodokslar tarafından kurumsal olarak öngörülmemiştir.

Çoğulcu demokrasi kuramına eleştiren yaklaşımların yine liberalist sayılan siyaset bilimcilerle ortaya atılması ilginç olmuştur. En önemli eleştiri kapitalist toplum düzeninde ortaya çıkacak maddi eşitsizliklerin, otonom ve özgür birey varsayımının geçersiz kalacağı yönünde olduğu sıklıkla ifade edilmekteydi. Aynı eleştirinin çoğulcu demokrasi için de yapılmasının geçerli olacağı belirtilmiştir. Eleştirel çoğulcu yaklaşımın, önemli temsilcilerinden Charles Lindblom’a göre kapitalist toplumlarda “büyük iş dünyasının” siyasal iktidarlar üzerinde oldukça üstün gücü bulunmaktadır ki çoğulcu demokrasi ancak bir yapısal bağımlılık çerçevesinde işleyebilecektir (Lindblom, 1974). Çoğulcu söylem toplumdaki her kesimin çıkar maksimizasyonu amacı ile tam bir özgürlük içinde siyasal iktidar için yarışması gerektiğini ileri sürmektedir. Lindblom, her toplumsal kesimin eşit olmadığını ve buna bağlı olarak çoğulcu demokrasinin yapısal bir bağımlılık içinde işleyebileceğini tartışmaktadır. Çoğulcu demokrasi kuramına ‘yapısal bağımlılık’ ve benzeri kuramlar üzerinden yöneltilen eleştiriler refah devleti kapitalizminin ne kadar

sürdürülebilir olduğu tartışmasını akla getirmektedir. Dünya kapitalist sisteminin tarihsel olarak bir döngüsellik içinde geliştiği saptanmasından hareketle yeni bir krizin varlığı ve niteliği tartışma konusu olmuştur. Bir başka deyişle 1950’li ve 1960’lı yıllarda yukarıya ivmelenen döngünün düşmeye başladığı ve bu düşmenin 1970’li yıllarda çok belirgin hale geldiği görülmektedir.

Keynes’in iktisat politikaları 1970 sonuna değin uygulanmış, devletin ekonomideki yeri ve fonksiyonları pek çok ülkede genişlemiştir. “Neoliberalizm, hükümetlerin 1970’lerin ikinci yarısında yaşanan iktisadi felaketlere verdiği tepkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Neoliberalizmin iktisadi politika açısından temel olan ve kalıcılık gösteren bileşeni, tam istihdamı amaçlayan müdahaleciliğin terk edilmesiydi” (Saad Filho ve Johnston, 2020: 65).

Devletin büyümesinin getirmiş olduğu yeni sorunlar: kronik bütçe açıkları, yüksek vergi ve enflasyonlar, bunların dışında Bretton Woods sisteminin çökmesi, yapısal bir işsizlik sorunun giderek yükselmesi, 1973 ve 1978 petrol şokları, büyük fonların oluşması krizin göstergeleri arasında sayılabilmektedir. Siyasal alanda Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve soğuk savaşın bitmesi krizin sonuçları arasındadır. Yine krize bakıldığında, uzun ve kapsamlı tartışma ya da değerlendirmelere girmeksizin, refah devleti politaka ve uygulamalarının krizin tetikleyicisi olduğu söylenebilmektedir. Şaylan, “Refah devleti politikaları ve uygulamalarının sonucunda, ulusal kapitalist ekonomilerin pazar alanı ve refah devleti alanı olmak üzere iki kompartımana bölündüğünü belirtir. Pazar alanı olarak tanımlanan birinci kompartımanda kaynak kullanımı ile ilgili kararların özel girişimcilerin ve ya korporasyonlar tarafından kar maksimizasyonu sağlamak amacıyla verildiğini, refah devleti alanında ise kaynak kullanımı kararlarının pazar mantığına göre değil, politik desteği en üst düzeye çıkarmaya yönelik olarak, kamu otoritesini kullanan seçilmiş politikacıların karar aldığı altını çizer (Şaylan, 2023: 178).

Ekonomi kuramlarında hiç ele alınmamış, enflasyon ile durgunluğun beraberce yükselmesi de krizin bir diğer göstergesi olmuştur. Tüm bunlar iktisatçıları yeni bir çözüm arayışına yöneltmiştir. Amerikan büyük iş dünyasının düşünce üretme örgütlerinden biri olan *Trilateral Commission* üç değerli toplum bilimciden oluşan çalışma grubundan (Samuel Huntington, Michel Crozier, Jojo Watanaki) var olan sorunları çözümleyici ve öneri getirici çalışma yapmaları istenmiştir. Bu çalışma sonucunda çıkan raporda, refah devleti uygulamalarının sadece ekonomik çıkmazı değil aynı zamanda siyasi rejimler içinde meşruiyet sorununa yol açtığı şeklinde olmuştur. Demokratik siyasi rejimlerin işlerliği içinde, her toplumsal kesimin iktidardan farklı talepleri olması, devletin yasa ve düzen sağlama işlevini zayıflatmakta bir diğer taraftan ekonomiyi de dar boğaza sokmaktadır. Böylece gelişmiş çoğulcu demokrasiler giderek yönetilemez duruma gelmektedir. Raporda bu çalışma için en dikkat çekici nokta, krizin aşılması için demokratik siyasal rejim kavramını yeniden yorumlayan bir toplumsal uzlaşma gereğinin altının çizilmesi olmuştur. Önceden de bu çalışmada vurgulandığı gibi sistem krizleri ekonomik, siyasal ve kültürel alanları kapsayan yeniden yapılanmalar ile aşılabilmektedir. Söz konusu rapor ve tüm bu örneklemeler bunu destekler niteliktedir.

Krizden çıkış yollarında özgür piyasaya geri dönülmesi gerekliliği vurgulanırken, devletten yeniden gelir ve servet bölüştürücü talepleri siyaset dışına itmesi istenmektedir. Bunlarla bağıntılı olarak 1970’lerin dünya sistem krizini esas

olarak ne etkilemiştir? Sorusunun cevabı, çoğulcu demokrasinin son derece mükemmel sayılabilecek işlerliği sebebi ile devletin ekonomik kaynaklar üzerinde payının giderek artması ve bunun da doğal olarak piyasa alanını daraltıp kar hadlerinde bir gerileme veya düşüşün olmasına sebebiyet vermesi şeklinde açıklanabilir. Devletin piyasaya ve ekonomiye etkin bir biçimde müdahale etmesi gereğini öne çıkaran Keynesçi yaklaşım, doğal olarak bütün toplumsal katmanların şu ya da bu biçimde siyasal alanda devletten bir şeyler talep etmesine yol açmıştır. Etkin bir demokrasi işlerliği içinde siyasal partilerin bu talepleri görmemesi mümkün değildir. Krizi aşabilmek için ise refah devlet alanını daraltan yada tasfiye eden yeniden yapılanma sürecinin gerekliliğinden söz edilmektedir. 1980'lerden itibaren kuramsal ve uygulamada zorunlu olarak nitelendirilen 'özelleştirme' politikaları ile refah devleti tasfiye edilme sürecine girmiştir. Refah devletinin tasfiyesi, devletin ekonomi ve piyasa alanlarında uyguladığı düzenlemeleri de kapsamıştır. Küreselleşme olarak ifade edilen ve bütün dünyanın bütünleşmiş tek piyasaya dönüşümü olgusu bahse konu yeniden yapılanmanın ana öğelerinden biri olarak sayılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle refah devleti kapitalizmi yeniden yapılanarak 'Küresel kapitalizm' olarak adlandırılabilen yeni bir aşamaya evrilmiştir. O zamana kadar sadece entelektüel bir hareket olarak görülen ve değerlendirilen neo-liberalizm hegemonik bir konuma gelerek siyasal düşüncede yerini almıştır. Ancak küreselleşmiş kapitalizmde 1990'lı yıllarda Meksika, Türkiye, Afganistan, Uzak Doğu ve Rusya Federasyonu'nda ciddi krizlerin ortaya çıktığı görülmüştür. 2008 yılında Amerikan emlak piyasasında patlayan kriz ise tam anlamı ile bir dünya sistem krizi olma özelliği taşımaktadır. Söz konusu kriz neo-liberal modelin çelişkilerini görünür kılmıştır. On yılı aşkın bir süre geçmesine karşın, yukarıya ivmelenen bir dünya sisteminin yeniden yapılanmasından söz edilmemektedir. Covid-19 Pandemisi'nin krizi daha da derinleştirdiği ve derinleştirmeye devam edeceği de açıktır.

20. yüzyılın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkmış olan ve bugün hâlâ hegemonik bir konum sergileyen neo-liberal söylem, klasik liberal söylemin kapsamlı olarak yeniden yorumlanması olarak tanımlanabilir. Esas olarak II. Dünya Savaşı sonrası sosyo-politik konjonktür içinde refah devleti kapitalizme tepki olarak çıkan kuramsal yorum ve ideolojidir. Burada üstünde durulması gereken konu neo-liberalizmin yorumunun, klasik liberal söylemden hangi noktalarda farklılaştığı, hangi noktalarda ise aynı kaldığı yönü olacaktır. Klasik liberal söylem insan ve toplum yaşamı ile ilgili hem kurumsal açıklama getirmekte hem de toplumsal yaşamın nasıl şekillendirilmesi gerektiği konusunda düzenlemeler önermektedir. Örneği 17. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da belirgin hale gelen liberal söylem, siyasal alanda kurumsal çözümlenmeleri ve nasıl olması gerektiği konusunda kapsamlı önermeler sunmaktadır. Siyasal alan içerisinde Batı Avrupa'da iki yüzyılı aşan tarihsel süreç içerisinde liberalizmin karşıtı tutuculuk (reactionism) liberal/tutucu karşıtlığının damgasını vurduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, klasik liberalizm gelecek için iyimser, her türü ile özgürlükleri savunan bir söylemdir.

3. NEO-LİBERALİZMİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Neo-liberalizm, 1970 yılından itibaren üzerinde tartışılan iktisadi liberalizmin bir tür hegemonya elde etmesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda neo-klasik liberalizm olarak adlandırılmaktadır. "Keynesçi refah devleti, savaş sonrası

dönemin yeniden inşa sürecinin patlamanın sona ermesiyle bağlantılı olarak genelleşen kapitalist krizin neden olduğu ve 1970’li yılların başında ABD’nin yürüttüğü Vietnam Savaşı’nın hızla artan maliyetinin dönüm noktasına gelmesine yol açan bir krizle karşı karşıya kaldı. Neoliberalizm bu krize karşı ideolojik bir tepki olarak ortaya çıktı” (Clarke 1988, 10 ve 11). 20. yüzyılın neo-liberal öğretisine göre ‘iri devlet ve devlet müdahalesi yönelimi durdurulmalı ve bu durum tersine çevrilmelidir. Neo-liberalizmin başlangıçtaki en önemli etkisi, 19. yüzyılda serbest piyasa ekonomisi en sağlam olan İngiltere ve ABD’de görülmüştür. Neo-liberalizm, İngiltere’deki ‘Thatcherizm’ ve ABD’deki ‘Reaganizm’ politikaları önünde muhafazakâr sosyal felsefe kapsamında, laissez-faire ekonomilerini kaynaştırarak birlikte sürdürmeyi hedefleyen yeni sağa ait ideolojik bir proje olarak bilinmektedir. Fakat neo-liberalizmin sadece yeni sağın anlayışı olmadığı, bu anlayışın daha geniş güçler tarafından da şekillendirilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu güçler arasında, en önemli ve dikkat çeken iktisadi küreselleşmeden ortaya çıkan güçlerdir. Aynı zamanda neo-liberalizm muhafazakâr partilerde gösterdiği etkiyi, liberal ve sosyalist partilerde de göstermiştir ve bu etki Anglo-Amerikan sınırlarını aşmıştır. Fukayama’nın *Tarihin Sonu Son İnsan* kitabı yazılanları desteklemektedir. Fukayama, liberal demokrasiyi benimsemeyen kendi içine kapanan toplumların dünyadaki ticaret piyasasından pay alamayacağını ve bu durumun ekonomik bir gerilemeye sebebiyet vereceğini tartışmıştır. Örnek olarak Güney Asya ülkelerinin liberal ekonomik parametreleri uygulayarak ekonomik olarak nasıl gelişmiş olduğunu, ekonomik kazanımların demokrasiye yol açtığı konularını da ele almıştır. Diğer yandan, Latin Amerika ülkelerinin içe dönük, kapalı ekonomik sistemlerini tercih ederek ekonomik olarak iyi bir seviyeden nasıl kötüye gittikleri açıklanmıştır. Totaliter rejimlere de vurgu yapan Fukayama, liberal ekonomiyi uygulayan totaliter rejimlerin ekonomik olarak demokratik rejimlerden daha fazla büyüdüğü bunun sebebi olarak alt yapı yatırımlarının, insana ayrılan paranın totaliter rejim tarafından tasarruf yapılmak maksadıyla kısılması olarak değerlendirmiştir (Fukayama, 2016). Moffitt’in yorumuna göre ise, “Popülizmi demoktasiye tehdit olarak görenlerin sorun olarak adlandırdıkları, popülizmin eğriyi demokratik sütununa doğru çokça bükülmesi ve sonuç olarak azınlık hakların korunmasının ya da denge denetleme mekanizmaları gibi liberal teminatların tehdit altına girmesidir” (Moffitt, 2020: 202). Bu çalışmada, popülizmin yükselişi tartışma konusu edilmemiştir. Temsili demokrasilerde popülizmin yükselişi ayrı bir başlık olarak ele alınmalıdır.

Neo-liberalizme göre, piyasa ahlaki ve pratik olarak herlü siyasi denetimin üstünde görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle neo-liberalizm bir nevi piyasa fundamentalizmi ile aynı anlama gelmektedir. Söz konusu anlamla neo-liberalizm klasik iktisadi teoriyi de aşar durumdadır. Konunun biraz daha açıklayıcı olması amacıyla, kısaca Hegemonik istikrar teorisine de değinmek gerekmektedir. Söz konusu teori, realizm/neorealizm ile liberalizm/neo-liberalizm teorilerinin bir birleşimi olarak görülmektedir. Bu teoreminden oldukça ilham alan Robert Keohane hegemonik istikrar teorisini şu şekilde açıklamıştır. “Hegemonik istikrar teorisi maddi kaynakların çoğunda hegemon olmayı gerekli görür. Bu kaynakların özellikle dördü üzerinde kontrole sahip olmak önemlidir. Bunlar hammadde, sermaye, piyasa ve değerli malların üzerinde rakabet üstünlüğüdür” (Keohane, 1984, 31-32). Bahse konu teoriye göre egemen bir gücün varlığına iki nedenden dolayı gereksinim duyulmaktadır; liberal bir uluslararası ekonominin varlığı ve mümkün olduğu kadar barışçıl ve uluslararası sistemin gerekliliği (Gökten, 2013).

Örneğin piyasa ekonomisinin en önemli isimlerinden olan Adam Smith, 18. yüzyılda piyasanın sınırlarını kabul etmiş ve kesinlikle insan doğasına ilişkin saf fayda azamileştirme modelini benimsemiştir. Neo-liberal bakış açısı ile serbest piyasayı savunanlar, iktisadi anlamda yönetimin aksaklıklarını şiddetle eleştirmektedir.

Bunların arasında Friedrich Hayek (1899-1992) ve ABD’li iktisatçı Milton Friedman (1962) en bilinen ve tanınan örneklerdir. Hayek, yönetimin iktisadi planlama ve müdahalesine son derece sert ve yıkıcı eleştiriler getirmiştir. Ona göre her türlü planlama iktisadi verimsizliğe mahkûmdur. Çünkü iktisadi hayatı kontrol altına almış olan her türlü denetim, kaçınılmaz bir şekilde devleti varlık alanlarına çekmekte, bu da totaliteryanizme sebebiyet vermektedir.

Neo-liberalizme göre piyasanın olağanüstü yani mucizevî sayılabilecek nitelikleri bulunmaktadır. Bunların ilki ve en önemlisi, uzun vadeli denge eğilimleri nedeniyle piyasaların kendini düzenleyebilmesidir. Hayek, bu anlamda “Smith’in ‘görünmez el’ düşüncesini bir kez daha ifade etmiş ve piyasayı dev boyutlu bir sinir sistemine benzetmiştir ve bu sistemin tek başına ekonomiyi düzenleyebilecek yeterlilikte olduğunu savunmuştur. İkinci olarak ise, piyasaların doğal verimli ve üretken olduğunu vurgulamıştır. Yani kaynaklar, karşı konulmaz bir şekilde en karlı kullanıma sürüklendiğinden, zengin ile yoksul benzer çalışma dürtülerine sahiptir ve piyasa ekonomileri makro düzeyde verimli olabilmektedir. Mikro düzeyde ise özel sektörün doğası gereği kamu kuruluşlarından daha verimlidir çünkü sektör kâr amaçlı güdülenmiştir. Üçüncü olarak piyasalar duyarlı ve demokratik mekanizmalardır. Rekabet üreticilerin sadece tüketiciler tarafından güçlerinin yettiği bir fiyata almaya istekli oldukları şeyleri üretir. Bu anlayışla tüketici karlıdır. Son olarak ise piyasanın hakkaniyetli bir şekilde iktisadi adalet sunduğu söylenmektedir. Bir diğer anlatımla piyasa, herkese çalışma hayatında ilerleme veya gerileme imkânı sunmaktadır. Heywood (2013), “maddi eşitsizliği, insanlar arasındaki doğal eşitsizliğin basit bir yansıması” olarak ifade etmektedir.

Neo-liberalizmin fikirsel ve yapısal olarak en temel itici gücü iktisadi küreselleşmedir. Küreselleşme ulus ekonomilerinin kentleşmiş küresel ekonomi şekline şahit olmuştur. Yani küresel anlamda üretim uluslararası bir nitelik elde etmiş ve ülkeler arasındaki sermayenin anında ve serbest bir şekilde aktığı görülmüştür. Philip Bobbitt, bu duruma şu şekilde açıklama getirmektedir; ulus devletinin piyasa devleti olarak yer değiştirmesi (Bobbitt, 2002). Mills, büyük mülkiyet sahibi sınıfların kendi aralarında birleştiğini, şirketleşme çatısı altında yeni bir düzene girildiğini, daha değişik zenginler tabakası durumuna gelindiğini ifade etmektedir (Mills, 2019).

1970’li yılların başlarında Bretton Woods sözleşmesinin ortadan kalkması küreselleşmenin yayılmasını tesis etmiştir. Söz konusu sözleşme, 1945’den itibaren uluslararası ekonomiye istikrar sağlamış olan sabit döviz kuru sistemiydi. Yine küresel anlamda iktisadi yönetimi elinde tutan Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve 1995’den itibaren Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) serbest ticaret ve serbest piyasa sistemine dayalı neo-liberal iktisadi düzen fikrini benimsemiş ve bu yöne doğru dönüş yapmıştır. Özetle neo-liberalizm ve küreselleşme birlikte hareket etmeye başlamıştır. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda, özellikle Doğu Avrupa’daki reel sosyalizm sonrası ülkelerde, Güney Amerika’da ekonomilerin

piyasaya yönelik olarak yeniden yapılandırılması ile 1990'lı yıllarda en üst seviyelere yükseltilmiştir. Neo-liberalizmin, piyasa eğilimi küresel kapitalizmi koşulsuz olarak onaylaması ve başka hiçbir mesele ile ilgilenmemesi sosyal liberalizmden ne kadar uzaklaştığının bir göstergesidir. Bu anlamda incelenecek olursa, neo-liberaller çokuluslu şirketlerin giderek artan güçlerinin demokrasi için olası sonuçlar doğurabileceği ihtimalini, engellenemeyen tüketici bireyin durumunu, küresel çaptaki malların ortaya çıkışı ile birleşme ve tekel eğilimi içerisinde gündem yaratan iktisadi ve kültürel farklılıkları konusuna hiç kafa yormamışlar ve hatta gündemlerine bile getirmemişlerdir.

Bugünün neo-liberal düşünce ya da yorumunun büyük ölçüde ekonomik alanla sınırlı kaldığı görülmektedir. Düzenleme ve öneriler daha ziyade ekonomik yöne kaymıştır. Neo-liberal yorum ilk kez 1947 yılında İsviçre'nin Mont Pelerin Kasabası'nda düşünür ve kuramcılarının yapmış olduğu çalışmalar ile ortaya çıkmış sayılabilir. Neo-liberalizmde bir dönüm noktası sayılan Mont Pelerin Hareketi, refah devleti kapitalizmine ve bir dünya sistemi haline gelmeye çalışan sosyalizme karşı tepki olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Frederich A. Hayek Mont Pelerin oluşumuna öncülük etmiş ve hareketi örgütlemiştir. Hayek'e göre piyasa herşeyden önde gelmektedir. Devletin iktisadi hayattaki rolü konusundaki görev ve fonksiyonları sınırlandırılmalı ve onun yerini serbest piyasa ekonomisi almalıdır. "Liberalizmde bir temel prensip vardır; işlerin idaresinde kendiliğinden doğan (spontane) içtimai kuvvetlere kabil olduğu kadar çok yer verilmeli ve zorlayıcı tazyik edici tedbirlerden kaçınılmalıdır" (Hayek, 1995a: 18).

Nozick'in ifade ettiği gibi, neo-liberal düşünür ve kuramcılar, söylem olarak, piyasanın tam güvenliğini sağlayan bir devlet gereğinden söz etmektedir (Nozick, 2015) sadece 'gece bekçiliği' yapan bir devletin yeterli olacağını, özgür piyasanın görünmeyen elinin her türlü toplumsal sorunu çözebileceğinden söz etmektedir. Devlet, bunu sağlamak için özgür piyasaya yönelik tam bir güvenlik ve işlerlik sağlama misyonunu üstlenmelidir. Demokrasi olarak tanımlanan siyasi rejim de ancak bu sınırlılıklar içinde uygulanmalıdır. Devletin piyasanın işlerliğini sağlamaya yönelik güvencesi doğal olarak özel mülkiyet ve girişim özgürlüğünü de kapsamaktadır. Neo-liberal söylem özgürlüğün negatif tanımına dayanan 'sivil hak ve özgürlükler konusunda' çok duyarlıdır ve bunlar insanlık için çığnenemez, sınırlanamaz değerler olarak yüceltilip değerlendirilmektedir. Bununla beraber, insan hak ve özgürlüklerinin önemli bir bölümünü oluşturan sosyo-ekonomik hak ve özgürlüklere sahip çıktığı söylenemez. Eğitim, sağlık, konut, sosyal güvenlik, sendikal özgürlükler, grev gibi konularda katı bir karşı duruş sergilenmektedir. Neo liberallere göre insanın sağlık, eğitim, konut gibi gereksinimleri piyasa mekanizması tarafından karşılanmalıdır. Aynı zamanda, insanın gereksinimlerini karşılayacak mal ve hizmetler de sadece 'iş adamlarından' oluşan topluluklar tarafından üretilmelidir. Bir başka ifadeyle, özgürlüğün pozitif tanımına dayanan hak ve özgürlükler devletin ekonomik alana müdahale etmesi ile gerçekleşeceğinden yok sayılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle neo-liberal söylem veya piyasa köktenciliği siyasal alanda etkili değildir öte yandan Mont Pelerin ve benzeri sivil örgütlenmeler ile bu hareketler içerisinde yer alan akademisyen ya da entelektüeller, özellikle büyük sermaye kuruluşlarından ciddi maddi destek görmektedirler. Örneğin, Amerika'da neo-liberal akademisyenler tarafından kurulan bir sivil toplum örgütü, Kaliforniya Çağdaş Çalışmalar Enstitüsü, Exxon, Monil, Shell, Ford Chase Manhattan, General Motors

gibi büyük korporasyonların cömert maddi katkıları ile desteklenmiştir (Mac Lean, 2017). Bu noktada Jean Baudrillard'ın 'üçüncü simulacra' çözümlenmesi akıllara gelmektedir. Teknolojik devrim neo-liberal hegemonyaya küreselleşmiş kapitalizm döneminde gerçeklik nasıl kuruyor? Bu konuyu Baudrillard bunu 'Politik üfürükçülük' olarak ifade etmektedir (Baudrillard, 2003).

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1970'de baş gösteren dünya sistem krizinin her şeyi değiştirerek yeniden yapılanma gereksinimini gündeme getirmiştir. Aksi takdirde, kapitalist dünya sisteminin yeniden üretilmesinin sorunlu hale gelebileceği kaçınılmaz bir son olarak görülmekteydi. Toplumsal bir yaşam biçimi olan kapitalizme kesintisiz ve kararlı sermaye birikiminin emperatif olma özelliği taşıdığı ileri sürülmektedir. Bu kapitalizmin yeniden oluşumu için olmazsa olmaz koşulu sayılabilir (Habermas, 1976). Bu bağlamda kapitalist dünya sistemini derinden etkileyen kriz süreci içinde önce neo-liberal söylemin akademik saygınlığı yükseltilmiştir. 1970'li ve 1980'li yıllarda Nobel Ekonomi Ödülleri dağıtımı ise bu konuda önemli bir gösterge olmuştur. Ünlü neo-liberal düşünür ve iktisatçılar arka arkaya Nobel Ödülü almıştır.

Kriz karşısında refah devleti kapitalizmi artık kendini yeniden üretemez hale gelmiş ve Habermas'ın deyimi ile 'meşruiyet krizi' siyasal alanda kendini göstermeye başlamıştır. Krizden çıkış ve kapitalist dünya sisteminin tekrar yukarıya yükselişe geçmesi için ise yeniden yapılanma kaçınılmaz olmuştur. Sözü edilen yeniden yapılanma neo-liberal öncülere dayanan bir çerçevede gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle 1980'lerden itibaren neo-liberal kuram ve ideoloji siyasal uygulamaya yön veren hegemonik bir konuma ulaşmıştır. Refah devletin tasfiyesine ve neo-liberal piyasa köktencilğine dayalı yeniden yapılanma, döngüde beklenen ve umulan yukarıya ivmelenmeyi sağlayamamıştır. Örneğin, 1990'lı yıllarda önceden de vurgu yapıldığı gibi Meksika, Türkiye, Afganistan, Uzak Doğu ve Rusya Federasyonu'nda ciddi krizlerin ortaya çıktığı görülmüştür. 2008 yılında Amerikan Emlak Piyasası'nda patlayan kriz ise tam anlamı ile bir dünya sistem krizi olma özelliği taşımaktadır. On yılı aşkın bir süre geçmesine karşın, yukarıya ivmelenen bir dünya sisteminin yeniden yapılanmasından söz edilememektedir. Covid-19 Pandemisi'nin Krizi daha da derinleştireceği akla getirmektedir.

Küreselleşmiş kapitalizm çağında, örneğin, Ernesto Screpanti'nin de bahsettiği gibi (Screpanti, 2014) sermaye birikimi küreselleşmiş, bütünleşmiş bir piyasada gerçekleşmektedir ve ulusal devlet ile siyasal düzen bu gelişmeye uyumlu bir dönüşüme girmiştir. Tam bir piyasa köktencilği içinde yeniden üretilmeye çalışılan dünya sisteminde neo-liberal söylem yoğun bir hegemonya kurmuş bulunmaktadır. Kuramsal çerçevesi Hayek, Buchanan gibi düşünürler tarafından belirlenen neo-liberalizm, Keynes, Samuelson Pigou gibi düşünürlerin yorumladığı liberalizmden ciddi ölçüde farklıdır. Neo-liberal hegemonya ya da piyasa köktencilği, küresel ölçekte toplumsal eşitsizlikleri derinleştirmiş ve piyasa köktencilğini sınırlayacak emek örgütleri (sendikalar, sosyal demokrat partiler gibi) küresel ölçekte marjinalleşmiştir. Örneğin merkez sol siyasi partiler piyasa köktencilğine uyum sağlayarak, ideolojilerini bu esas üzerinde yorumlayarak fiziki varlıklarını sürdürebilmektedir (Stiglitz, 2017).

Küreselleşmiş dünya kapitalist sistemi yeniden yapılanmasına karşın bir türlü

krizi aşıp yukarıya doğru ivmelenememektedir. Geç kapitalist dönemde bir başka deyişle, sistemin ya da düzenin yeniden üretimi zorlaşmaktadır. Ekonomi alanında, örneğın Keynes'in yaptığı türden yorum ve düzenleme söz konusu olmamakta, çözüm siyaset alanına kaydırılmaktadır. Söz konusu durum popülizm ya da siyasi rejimlerin otoriterleşmesinin yolunu açmaktadır. Popülizm ve siyasi rejimlerin otoriterleşmesi konusu önceden de belirtildiğı gibi bu çalışmada tartışma konusu edilmemiştir. Refah devletinin çöküşü gelir ve servet eşitsizliğinin giderek derinleşmesi, piyasa köktenciligi vb. gelişmeler küresel ölçekte örgütlü suç ya da terörizmin yükselmesine yol açmakta ve bu gelişme de popülizm ya da popülist politikacılar için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Söz edilen durum ayrı bir çalışma konusu özelliğı taşımaktadır.

Çalışmada, Keynesçi paradigmaların egemen konuma gelmesi, demokrasi olarak belirtilen siyasi sistemi nasıl etkileyeceğı üzerinde durulmuştur. Söz konusu durum kapitalizmin bu özgün ve tarihsel aşamasında demokratik siyasal rejimle bağdaştığını ve hatta temellerini oluşturduğunu ontolojik olarak göstermektedir. Refah devleti kapitalizmi çağında çoğulcu siyaset ve çoğulcu demokrasi paradigmasının belirgin geçerlilik kazanması sözü edilen durumu destekler niteliktedir. Bir dünya sistemi olarak yeniden yapılanan kapitalizm içinde Amerikan siyaset bilimcileri tarafından geliştirilmiş 'çoğulcu demokrasi söylemi' uygun bir çerçeve oluşturmıştır. Robert Dahl'ın (1915-2014) demokrasiyi "oklu iktidar sistemi" (oligarchy) olarak adlandırması bu fikrin bir ifadesidir. F. A. Hayek ise siyaset teorisiyle ilgili yazılarında, günümüzde çoğulculuğun çıkar gruplarının kamusal pastadan güçleri yettiğince pay koparmayı amaçlayan ilkesiz bir yarışa dönüştüğünü ve kamu yararına da aykırı olan bu durumun demokrasiyi yozlaştırdığını ısrarla dile getirmiştir (Erdoğan, 2024).

17. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın ortasına kadar birçok ülkenin anayasalarında devlete karşı koruma altına alınan ve tanınan sivil hak ve özgürlükler, özgürlüğün negatif tanımına dayandığı açıklanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ise yığınlar tarafından yükseltelen daha adil ve daha eşitlikçi bir dünya talebi ile özgürlüğün pozitif tanımı insan hakları söylemi içine girmiştir. Sivil hak ve özgürlüklerden farklı olarak, devletin toplumsal düzene müdahale ederek, ayrıcalıksız olan bireylerin hak ve özgürlüklerden yararlanmasını sağlayıp her bir bireyin insanca yaşama hakkına sahip olması işlevini gerçekleştirdiğı konusuna da açıklık getirilmiştir. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurucu belgesi sayılan 1949 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi içinde bunları görmek mümkündür.

1970'lerin dünya sistem krizini esas olarak ne etkilemiştir?' sorusunun cevabı ise çoğulcu demokrasinin son derece mükemmel sayılabilecek işlerliğı sebebi ile devletin ekonomik kaynaklar üzerinde payının giderek artması ve bunun da doğal olarak piyasa alanını daraltıp kar hadlerinde gerileme veya düşüşün olmasına sebebiyet vermesi olarak açıklanmıştır. Artık krizi aşabilmek için ise refah devleti alanını daraltan ya da tasfiye eden yeniden yapılanma sürecinin gerekliliğinden söz edilmektedir. 1980'lerden itibaren kuram ve uygulamada zorunlu olarak nitelenen, 'özelleştirme' politikaları ile refah devletinin tasfiye edilmesi sürecine girildiğı görülmektedir. Tüm bunlarla bağıntılı olarak, yeniden yapılanma siyasal alanda da kendini göstermiştir. Şaylan söz konusu durumu, "Kapitalizmin yeniden yapılanması

refah devletinin marjinalleşmesi ya da işlev değiştirmesi özelleştirme, deregülasyon, küreselleşme gibi öğeleri kapsamaktadır. Görüldüğü gibi yeniden yapılanma süreci, önemli ölçekte siyasal alanda gerçekleşmektedir.” şeklinde ifade etmektedir. (Şaylan, 2020: 169). Daha açık bir ifadeyle, refah devletinin marjinalleşmesi ve ya devletin işlev değiştirmesi, toplumda bulunan sınıflar arası güç dengesinin de değişmesi anlamı taşımaktadır. Özletle, küreselleşme, ulusal toplum ve ulusal devletin yerine başka kurum ve ya bağıntıların geçmesi olarak da tanımlanabilir. Tüm bunlar önceden de ifade edildiği gibi siyasal alanı etkileyen siyasal gücün dengelerini değiştiren oluşumlar olarak görülmektedir.

Küreselleşme olarak ifade edilen ve bütün dünyanın bütünleşmiş tek piyasaya dönüşümü olgusu bahse konu yeniden yapılanmanın ana öğelerinden biri olarak sayılmaktadır. Başka bir deyişle, refah devleti kapitalizmin yeniden yapılanarak ‘Küresel kapitalizm’ aşamasına evrilmesidir. O zamana kadar sadece entelektüel bir hareket olarak görülen ve değerlendirilen neo-liberalizm ise siyasal düşünce ve eylem alanında hegemon bir konuma gelerek siyasal düşüncede yerini almıştır.

Son olarak, çalışmanın sınırları dışında bırakılan ancak, olgu ve olayların merkezinde yer alan neo-liberalizmle bağıntılı demokrasi krizi ayrı bir araştırma konusu olarak önerilmektedir. Mouffe, Sol Popülizm adlı kitabında konuyu post-demokrasi olarak ele almış ve şu şekilde açıklama getirmiştir. “Şimdiki durum post-demokrasi olarak tanımlanabilir çünkü son yıllarda, neoliberal hegemonyanın bir sonucu olarak liberal ve demokratik ilkeler arasındaki agonistik gerilim ki bu liberal demokrasinin kurucu niteliği bertaraf edildi. Eşitlik ve halk egemenliğinin demokratik değerlerinin terk edilmesi ile birlikte, farklı toplum tasarımlarının birbiriyle karşılaşabildiği agonistik mekân ortadan kayboldu ve yurttaşlar demokratik haklarını kullanma imkânından yoksun bırakılmış oldu. Elbette hala demokrasi diye bir şeyden söz edilebilir. Ancak demokrasi, kendisinin liberal bileşenine indirgenmiş durumdadır ve yalnızca özgür seçimleri ve insan hakları savunucusunu ifade eder bir haldedir. Gitgide merkezi olan şey serbest piyasayı koruyan iktisadi liberalizmdir ve siyasi liberalizmin pek çok veçhesi, tamamen ortadan kalkmadıysa bile ikinci bir konuma sürgün edilmiştir”. Post-demokrasiden kastedilen budur.

KAYNAKÇA

- Allen, R.C. (2023). *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa bir Bakış*. (Çev. Hande Koçak Cimitođlu). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Althusser, L. (2018). *Felsefede Marksist Olmak*. (Çev. İsmet Birkan). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Arendt, H. <https://cheirif.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/hannah-arendt-the-origins-of-totalitarianism-meridian-1962.pdf>
- Baudrillard, J. (2003). *Simulakrlar ve Simülasyon*. (Çev. Oğuz Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bobbitt, P. (2002). *The Shiela of Achilles*. New York: Anchor Book Adision of Random house ing.
- Clarks, S.(1988). *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Delfaud, P.(210). *Keynes ve Keynesçilik*. (Çev. İsmail Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Erdoğan. M. (8 Ocak 2024). <https://oad.org.tr/blog/cogulculuk-ozgurluk-ve-demokrasi/>
- Fukayama, F. (2016). *Tarihin Sonu Son İnsan*. (Çev. Zülfü Dicleli). İstanbul: Profil Kitap.
- Gökten, Y,S. (2013). *Hegemonya İlişkilerinin Dünyü, Bugünü ve Geleceđi*. Ankara: Hermes Tanıtım Ofset.
- Habermas, J (1973), *Legitimationsprobleme im Spaetkapitalismus*,: Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag, Held, David
- Habermas, J. (1976). *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.
- Harvey, D. (2021). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. (çev. Aylin Onacak). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hayek, F. (1995a). *Kölelik yolu*. Ankara: Liberal Düşünce Topluluđu Yayınları.
- Heywood. A. (2013). *Siyasi İdeolojiler*. (Çev. Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnanç, Buđra kalkan). Ankara: Tarcan matbaası.
- Keohane, R. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the world Political Economy*.
- Lindblom, C. (1977). *Politics and Markets*. New York: Basick Books.
- Maclean, N. (2017). *Democracy in Chains*. New York: Viking Press.
- Mills. C Wright. (2019) *İktidar Seçkinleri*. (Çev. Ünsal Oskay) İstanbul: İnkılap kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret.
- Mouffe. C. (2023). *Sol Popülizm*. (Çev. Aybars Yanık) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Muffit. B. (2020). *Popülizmin Küresel Yükselişü*. (Çev. Onur Özgür) İstanbul: İletişim Yayınları.

Neal, L ve G. Williamson, J. (2021) *Kapitalizm II Kapitalizmin Yayılışı:1878'den Günümüze*. (Çev. Özge Zihnioğlu). İstanbul: İnkilap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ.

Nozick. R. (2015). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. (Editör, Murat Borovalı) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Parkan, B. (2013). *Fikir Mimarları Dizisi -27 MARX*: İstanbul Say Yayınları

Saad Filho& Johnston. (2020). *neoliberalizm nuhalif bir seçki*. (Çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel). Ankara: Yordam Kitap Basın ve Yayın.

Screpanti, E. (2014). *Global Imperializm and the Great Crisis*. New York: Montly Review Press.

Stiglits, J.E. (2017). *Küresel Kriz Parasal ve Mali Reform Önerileri*. (Çev: Eda Aksan). Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Şaylan, G. (2020). *Postmodernizm*: Ankara İmge Kitapevi Yayınları.

Şaylan, G. (2023). *Bir Bilim Olarak Kamu Yönetiminin Yükselişi ve Çöküşü*: Ankara İmge Kitapevi Yayınları.

Yelkenci. T.(2017). *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi*. (ed.) Taner Yeltekin, Bora Erdağı, Tonnie Warrington, Piers Beirne & Robert Sharlet, Norbert Rich, Aleksandr Grigoryevič Gojburg, Ateş Uslu, Joachhim Perels, Erkem Ekici, Soja Buckel, Elmar Altvater & Jürgen Hoffman, Colin Hay: İstanbul NotaBene Yayınları.